

SHARQ MANBASHUNOSLIGI BILIMDONI (*Muhammadjon Hakimovning 90 yilligiga bag'ishlanadi*)

Muallif: Shafolat Hasanova ¹

Affiliyatsiya: O'zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari doktori ¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20195552>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek manbashunoslik va matnshunoslik ilmining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Muhammadjon Hakimovning ilmiy faoliyati, uning qo'lyozma manbalarni o'rganishdagi xizmatlari hamda Alisher Navoiy merosini tadqiq etishdagi o'rni tahlil qilinadi. Olimning asosiy asarlari, ilmiy yondashuvlari va manbashunoslikka qo'shgan hissasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, uning ilmiy merosining bugungi kun tadqiqotlari uchun ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: manbashunoslik, matnshunoslik, qo'lyozma, katalog, Navoiyshunoslik, xattotlik, ilmiy tavsif, Sharq qo'lyozmalari.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida milliy madaniy merosni o'rganish va uni ilmiy asosda tadqiq etish dolzarb vazifalardan biridir. Ayniqsa, qo'lyozma manbalar xalqning tarixiy xotirasini aks ettiruvchi bebaho bo'yluk sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois manbashunoslik va matnshunoslik fanlari adabiyotshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi.

O'zbek manbashunosligi rivojida muhim o'rin tutgan olimlardan biri Muhammadjon Hakimov bo'lib, u qo'lyozma manbalarni o'rganish, tavsiflash va ilmiy muomalaga kiritishda salmoqli natijalarga erishgan. Mazkur maqolaning maqsadi – olimning ilmiy faoliyatini tahlil qilish va uning manbashunoslik rivojiga qo'shgan hissasini yoritishdan iborat.

Muhammadjon Hakimov XX asr o'zbek filologiya ilmida yetuk mutaxassis sifatida tanilgan. U ilmiy faoliyati davomida Sharq qo'lyozmalarini o'rganish, ularni ilmiy tavsiflash va tizimlashtirishga alohida e'tibor qaratdi [Hakimov,1983: 5].

Muhammadjon Hakimovning ilmiy faoliyati o'zbek manbashunosligi tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Uning tadqiqotlari nafaqat qo'lyozma manbalarni ro'yxatga olish bilan cheklanib qolmay, balki ularni kompleks ilmiy tahlil qilish, matnlar evolyutsiyasini aniqlash va manbalar orasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib berishga qaratilgan. Bu jarayon manbashunoslik fanining rivojiga katta turtki berdi.

U ko'plab noyob qo'lyozmalarni aniqlab, ularni ilmiy tavsiflash orqali ilmiy muomalaga kiritdi. Uning tadqiqotlarida qo'lyozmalarni tizimlashtirish, ularning muallifi, davri va xattotlarini aniqlash muhim o'rin egallaydi[3: 12].

Olim qo'lyozmalarni tavsiflashda an'anaviy bibliografik yondashuvni takomillashtirdi. U har bir qo'lyozma uchun quyidagi mezonlarni majburiy deb hisoblaydi:

- qo'lyozmaning yozilgan vaqti va joyi
- xattoti (kotib)
- material (qog'oz turi, siyoh)
- bezak elementlari (zarhal, naqsh)
- matnning to'liqlik darajasi

Masalan, olim Navoiy asarlarining ayrim qo'lyozmalarini tavsiflar ekan, ularning faqat matnini emas, balki tashqi ko'rinishini ham ilmiy muhim omil sifatida ko'rsatadi. Bu yondashuv qo'lyozmaning tarixiy qiymatini aniqlashda muhim ahamiyatga ega [Hakimov,1983:9].

Muhammadjon Hakimov qo'lyozmalarni o'rganishda ularning tashqi va ichki belgilarini birgalikda tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi. Jumladan, u shunday yozadi:"qo'lyozmaning ilmiy tavsifi uning faqat matni bilan emas, balki moddiy tuzilishi bilan ham belgilanadi"[Hakimov,1983:7]. Bu yondashuv qo'lyozmani kompleks manba sifatida baholash imkonini beradi.

Olim qo'lyozmalarni tavsiflashda tizimlilikni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Uning fikricha, "har bir qo'lyozma muayyan ilmiy mezonlar asosida o'rganilmasa, u ilmiy muomalaga to'laqonli kiritilgan deb hisoblanmaydi" [Hakimov, 1985:12]. Shu bois u kataloglashtirish ishlarida qat'iy strukturaga amal qiladi.

Hakimov tomonidan yaratilgan qo'lyozmalar kataloglari o'zining mukammalligi bilan ajralib turadi. Ushbu kataloglarda qo'lyozmalarining muallifi, yozilgan davri, xattoti, saqlanish holati kabi muhim ma'lumotlar tizimli ravishda berilgan. Olim kataloglashtirish borasida shunday ta'kidlaydi:"qo'lyozmalar katalogi oddiy ro'yxat emas, balki ilmiy izlanishlar uchun yo'naltiruvchi tizimdir"[O'zbek adab., 2010:45].

Demak, olim yaratgan kataloglar ilmiy tizimlashtirilgan ma'lumotlar bazasi hisoblanadi. Har bir qo'lyozma haqida berilgan ma'lumotlar keyingi tadqiqotchilar uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli uning kataloglari bugungi kunda ham ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan. Masalan, "Xamsa" qo'lyozmalari katalogida qo'lyozmaning saqlanish joyi, inventar raqami, hajmi va tarkibi, boshlanish va tugash qismi aniq ko'rsatilgan. Bu esa qo'lyozmalarni izlash va tadqiq qilishni sezilarli darajada osonlashtiradi [Sharq manbashun., 2000:24] va tadqiqotchilar uchun muhim manba vazifasini bajaradi.

Muhammadjon Hakimov ilmiy faoliyatida Alisher Navoiy merosini o'rganish alohida o'rin tutadi. Olimning fikricha, "Navoiy asarlarining qo'lyozma nusxalarini to'liq o'rganmasdan turib, uning ijodini mukammal anglash mumkin emas"[Hakimov,1983:11]. Shu bois u qo'lyozmalarni kompleks manba sifatida o'rganishni taklif etadi.

Hakimovning Navoiyshunoslikdagi eng muhim ishlari Xamsa qo'lyozmalarini o'rganish bilan bog'liq. U "Xamsa"ning turli davrlarda ko'chirilgan qo'lyozma nusxalarini qiyoslab, ularning o'zaro farqlarini aniqlaydi.

Masalan, ayrim nusxalarda baytlarning tushib qolishi yoki o'zgartirilishi holatlarini aniqlab, u shunday xulosaga keladi:

"qo'lyozmalar orasidagi tafovutlar matn tarixini tiklashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi"[Hakimov, 1985:15].

Bu yondashuv orqali olim Navoiy matnlarining ishonchli variantini aniqlashga katta hissa qo'shdi.

Hakimov Navoiy asarlarini o'rganishda variantlar tahliliga alohida e'tibor qaratadi. U bir asarning bir nechta qo'lyozma nusxalarini solishtirib, ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlaydi. Uning ta'kidlashicha, "matn variantlarini o'rganish asarning asl shakliga yaqinlashish imkonini beradi"[Hakimov,1991:18]. Bu tamoyil bugungi zamonaviy tekstologiya uchun ham muhim metod hisoblanadi.

Hakimov Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar faoliyatini ham chuqur o'rgangan. U ayrim xattotlarning qo'lyozmalarini tahlil qilib, ularning o'ziga xos yozuv uslubi va estetik qarashlarini aniqlagan. Xattotning yozuv uslubi qo'lyozmaning davri va makonini aniqlashda muhim dalil bo'lib xizmat qilishini ta'kidlaydi [Sharq manbashun., 2000:27]. Bu fikr bugungi paleografik tadqiqotlar bilan hamohangdir. Shuningdek, U ma'lum bir xattot tomonidan ko'chirilgan Navoiy asarlarida harf shakllarining o'ziga xosligi, bezak elementlarining takrorlanuvchi xususiyatlari, sahifa tuzilishidagi umumiyliklar mavjudligini ko'rsatadi. Bu esa qo'lyozmalarni identifikatsiya qilishda muhim mezon bo'lib xizmat qiladi [Hakimov,1991:11].

Olim shunday yozadi: "Navoiy asarlarining keng tarqalishida xattotlar faoliyati hal qiluvchi omillardan biridir"[Sharq manbashun., 2000:7]. Bu fikr Navoiy merosining tarixiy tarqalishini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Hakimovning muhim xizmatlaridan biri – Navoiy asarlarining ko'plab qo'lyozma nusxalarini ilmiy muomalaga kiritganidir. U yaratgan kataloglar va tavsiflar keyingi tadqiqotchilar uchun asosiy manba vazifasini bajaradi.

Muhammadjon Hakimovning ilmiy merosi qator fundamental asarlarni o'z ichiga oladi. Jumladan:

"Alisher Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" – qo'lyozmalarni ilmiy tavsiflashda muhim qo'llanma.

"Navoiy 'Xamsa'si qo'lyozmalar katalogi" – Navoiy asarlari qo'lyozmalarini tizimlashtirgan fundamental ish.

"Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar" – xattotlik san'ati va kotiblar faoliyatini yorituvchi muhim tadqiqot.

"Sharq manbashunosligi lug'ati" – soha terminologiyasini tizimlashtiruvchi ilmiy asar.

Mazkur asarlar o'zbek va Sharq manbashunosligi rivojida muhim o'rin egallaydi.

Muhammadjon Hakimov tomonidan yaratilgan "Sharq manbashunosligi lug'ati" o'zbek filologiyasida manbashunoslik terminologiyasini tizimlashtirgan muhim ilmiy asar hisoblanadi. Ushbu lug'at olimning uzoq yillar davomida qo'lyozma manbalar bilan ishlash jarayonida to'plagan tajribasi asosida yaratilgan.

Tadqiqotchilar ta'kidlashicha, mazkur lug'at manbashunoslikka oid atamalarni izohlash, ularning qo'llanish doirasini aniqlash va ilmiy muomalaga kiritish vazifasini bajaradi [Qarshiyeva, 2023:82]. Shu jihatdan u faqat lug'at emas, balki nazariy-metodik qo'llanma sifatida ham ahamiyatlidir.

Hakimov lug'atni tuzishda qat'iy ilmiy tamoyillarga amal qilgan. Unda manbashunoslikka oid asosiy terminlar, qo'lyozmashunoslik va matnshunoslik atamaları, xattotlik va paleografiyaga oid tushunchalar tizimli ravishda joylashtirilgan.

Lug'atda berilgan terminlar mazmunan izohlanib, ularning amaliy qo'llanishi ham ko'rsatib beriladi². Bu esa lug'atni nazariy va amaliy jihatdan birlashtiradi.

“Sharq manbashunosligi lug‘ati”ning eng muhim jihatlaridan biri – terminologik tizimni shakllantirishidir. Hakimov ko‘plab atamalarni aniqlashtirib, ularni yagona ilmiy mezonga solgan. Masalan: “qo‘lyozma nusxa”, “asl matn”, “variant”, “kotib”, “ilmiy tavsif” kabi tushunchalar lug‘atda aniq va ilmiy asosda izohlangan.

Lug‘at manbashunoslik va matnshunoslik fanlari rivojida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Chunki unda qo‘lyozmalarni o‘rganish prinsiplari, ilmiy tavsif mezonlari, matnni tiklash usullari bilvosita yoritilgan.

Ayniqsa, lug‘atdagi izohlar qo‘lyozmalar bilan ishlashda uchraydigan murakkab terminlarni tushunishda katta yordam beradi. Shu sababli u nafaqat tadqiqotchilar, balki talabalar uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Muhammadjon Hakimovning ushbu lug‘ati uning Navoiyshunoslikdagi faoliyati bilan uzviy bog‘liq. Chunki lug‘atda keltirilgan ko‘plab terminlar bevosita Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish jarayonida qo‘llaniladi. Masalan: “Xamsa qo‘lyozmalari”, “matn variantlari”, “xattotlik maktablari” kabi tushunchalar Navoiy asarlarini tadqiq qilishda muhim ilmiy apparatni tashkil etadi.

Shu jihatdan lug‘at Navoiy matnlarini ilmiy asosda o‘rganish uchun uslubiy poydevor yaratadi.

Olimning ilmiy qarashlari uning amaliy faoliyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u qo‘lyozmalarni bevosita o‘rganish asosida ilmiy xulosalar chiqardi. Hakimov o‘z tadqiqotlarida tarixiy-qiyosiy, tavsifiy va manbashunoslik metodlaridan samarali foydalangan. U qo‘lyozmalarni o‘rganishda ularning tashqi va ichki xususiyatlarini kompleks tarzda tahlil qilishga e‘tibor qaratgan. Bu yondashuv ilmiy natijalarning aniqligi va ishonchligini ta‘minlaydi.

Muhammadjon Hakimovning ilmiy merosi bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. Uning kataloglari va ilmiy tavsiflari yangi tadqiqotlar uchun mustahkam manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Ayniqsa, qo‘lyozmalarni raqamlashtirish va elektron kataloglar yaratish jarayonida uning ishlari muhim asos vazifasini o‘tamoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ҳақимов М. Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – 250 б.
2. Ҳақимов М. Навоий “Хамса”си қўлёзмалар каталоги. – Тошкент: Фан, 1985. – 300 б.
3. Ҳақимов М. Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 180 б.
4. Шарқ манбашунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Университет, 2000. – 220 б.
5. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Фан, 2010. – 350 б.
6. Ҳақимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. – Тошкент: Davrpress, 2013. – 300 б.
7. Qarshiyeva F.Z., Pardayev Q. Muhammadjon Hakimovning “Sharq manbashunosligi lug‘ati”ning ilmiy ahamiyati // Лучшие интеллектуальные исследования. – 2023. – №5. – Б. 80–85.

